

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 163–175

doi 10.15421/26190211

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:342.7–055.2](470–44) «18/19»

Боротьба за юридичні права жінок у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)

I. С. Міронова

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–3039–742X

Researcher ID: X-2454–2019

ya.irina761@gmail.com

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
вулиця 68 Десантників, 10, м. Миколаїв,
Україна, 54003*

Анотація. *Мета статті* – на прикладі діяльності А. Коні та інших правознавців висвітлити боротьбу за юридичні права жінок, у тому числі за роботу в установах адвокатури в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Методи дослідження:* модернізаційний і гендерної історії. *Основні результати:* в статті встановлено, що суспільство Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. дозріло до розуміння

принципу рівності та ролі особистості жінок і чоловіків у суспільних справах, у зрівнянні їх майнових прав та у професійній діяльності. Хоча боротьба юристів за права жінок в умовах самодержавства практично не виходила за межі обговорення жіночого питання в пресі і не принесла бажаних результатів, вони показали імперській владі протидію зі свого боку, а суспільству – необхідність змін у правовому становищі жінки. *Оригінальність:* використано спогади і промови відомого судді, члена Державної Ради Російської імперії А. Коні, а також статті провідних юристів, надруковані на шпальтах газет «Право», «Вісник права», «Вісті Рад присяжних повірених». *Наукова новизна:* вперше виділено основні питання боротьби за юридичні права жінок, а саме: ставлення до жінки взагалі і зокрема до обвинуваченої та підсудної; розширення особистих і майнових прав жінок; відкриття їм доступу до вищої юридичної освіти і надання можливості її застосування у професійній діяльності. *Тип статті:* описово-аналітична.

Ключові слова: гендерна історія; А. Коні; правознавці; жіноче питання; адвокатура; нотаріат.

Надійшла до редколегії 28.08.2019

Прорецензована 12.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 163–175

doi 10.15421/26190211

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:342.7–055.2](470–44) «18/19»

**Борьба за юридические права
женщин в Российской империи
(вторая половина
XIX – начало XX в.)**

И. С. Миронова

Доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–3039–742X

ResearcherID: X-2454–2019

ya.irina761@gmail.com

*Черноморский национальный университет
имени Петра Могилы
улица 68 Десантников, 10, г. Николаев,
Украина, 54003*

Аннотация. *Цель статьи* – на примере деятельности А. Кони и других правоведов осветить борьбу за юридические права женщин, в том числе за работу в учреждениях адвокатуры в Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. *Методы исследования:* модернизационный и гендерной истории. *Основные результаты:* в статье установлено, что общество Российской империи в конце XIX – начале XX в. созрело для понимания принципа равенства и роли личности женщин и мужчин в общественных

делах, в уравнивании их имущественных прав и в профессиональной деятельности. Хотя борьба юристов за права женщин в условиях самодержавия практически не выходила за пределы обсуждения женского вопроса в прессе и не принесла желаемых результатов, они показали имперской власти противодействие со своей стороны, а обществу – необходимость изменений в правовом положении женщины. *Оригинальность:* использованы воспоминания и речи известного судьи, члена Государственного Совета Российской империи А. Кони, а также статьи ведущих юристов, напечатанные на страницах газет «Право», «Вестник права», «Известия Советов присяжных поверенных». *Научная новизна:* впервые выделены основные вопросы борьбы за юридические права женщин, а именно: отношение к женщине вообще и в частности к обвиняемой и подсудимой; расширение личных и имущественных прав женщин; открытие им доступа к высшему юридическому образованию и предоставление возможности его применения в профессиональной деятельности. *Тип статьи:* описательно-аналитическая.

Ключевые слова: гендерная история; А. Кони; правоведы; женский вопрос; адвокатура; нотариат.

Поступила в редколлегию 28.08.2019

Прорецензирована 12.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 163–175

doi 10.15421/26190211

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK265/266/508

**Struggle for Legal Women's Rights in
 Russian Empire
 (second half of the 19th and the
 beginning of the 20th century)**

I. S. Mironova

D. Sc., Associate Professor

ORCID: 0000–0002–3039–742X

ResearcherID: X-2454–2019

ya.irina761@gmail.com

*Petro Mohyla Black Sea National University,
 68 Desantnykiv street, 10, Mykolayiv,
 Ukraine, 54003*

Annotation. *The article goal* – showing struggle for legal women's rights in A. Koni and others legal profession, including work in advocacy institutions in Russian Empire in second half of XIX – beginning of XX century. *Methods of research:* modernization and gender history. *The main results:* in article author establish that Russian Empire society in the end of XIX – beginning of XX century matured till understanding the equality principle of women and men role in social affairs, their leveling in property rights and in professional activities. Despite of lawyers struggle for women rights in conditions of autocracy were tiny (only the woman question discussion in press) it shows to empire power opposition from lawyers' side and to society – necessity of changes in women's legal status. *The originality:* author uses memoirs and speeches of famous judge, member

of State Council of Russian Empire A. Koni and articles of leading lawyers, which were published in such newspapers as «Law», «Law Herald», «News of Jury and Trusted Council». *Scientific novelty:* at the first time article describes the main issues about struggle for legal women's rights, namely: attitude toward women in general and in legal cases; widening personal and property rights of women; giving them access to higher law education and possibility to apply it in their professional activity. *Type of the article:* descriptive and analytical. In article author insist that one of the first men, who outline the woman question and started to debate about widening legal women's rights, was A. Koni. His activity was supported by famous scientists, lawyers, advocates such as D. Stasov, V. Spasovych, V. Nabokov, P. Liublinskiy, I. Foynytskiy, V. Sluchevskiy, and S. Shelukhin. A. Koni achieved particular regulation of widening property rights for women. In struggle for allowing advocacy practice for women author point out 2 stages, during its women tried to hold an appointment as private jury. Author notes first women-advocates in Russian Empire and Ukraine, for example: E. Kozmina, K. Fleyshyts, L. Ginsburg, and O. Yaroshevskaya. Author determines that problems in female advocacy in Russian Empire were the same, as problems in Western Europe and USA. Question about allowing women to be advocates and notaries in Russia and Ukraine weren't decided till 1917.

Key words: Gender history; A. Koni; Lawyer; Woman question; Advocacy; Notary.

Received 28.08.2019

Reviewed 12.12.2019

Accessed 28.12.2019

Постановка проблеми. Дане дослідження обумовлено зростанням інтересу до вивчення гендерних аспектів зайнятості жінок і чоловіків на ринку праці. Сьогодні жінка вийшла за рамки приватного сімейного середовища, органічно вписавшись у трудове і громадське життя, а досягнуті нею автономія і незалежність вплинули на сутність відносин «чоловік–жінка» в суспільстві. Але до того упродовж багатьох століть жінка вважалася берегинею домашнього вогнища, в той час як все, що мало відношення до зовнішнього світу, брав на себе чоловік. У той же час саме жінка становила основу кожного суспільства і сприяла процвітанню соціуму.

У світі масово заявляти про свої права жінки почали в XIX ст., що надзвичайно посилювало інтерес до жіночого питання в суспільстві Російської імперії. І якщо на початку століття під фемінізмом розуміли лише властиві жінкам якості, то вже наприкінці століття цей термін позначав боротьбу за права жінок. Але жінки не були самотніми у цій боротьбі. На допомогу їм прийшло нове покоління прогресивних чоловіків, які бачили в жінці не тільки домогосподарку, але й вольову, самодостатню, освічену громадянку, яка хотіла і могла займати провідне становище в суспільстві. Одним із перших, хто підтримував жінок в їхній боротьбі за свої юридичні права, був відомий юрист, суддя, державний і громадський діяч, член Державної Ради Російської імперії Анатолій Федорович Коні, а також інші судові діячі, адвокати, нотаріуси, які утворили окремі соціо професійні групи в результаті проведення судової реформи 1864 р.

На сучасному етапі побудови громадянського суспільства в Україні назріла необхідність розробки єдиної концепції правового статусу жінок на державному рівні. Вирішити ці проблеми неможливо без всебічного осмислення історичних традицій фемінізму, звернення до витоків жіночого питання і розвитку правового становища жінок у Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

Історіографія. На сьогодні в Україні склалася достатня історіографічна база з проблеми боротьби жінок за свої права у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, правове становище жінок на українських землях у складі Російської імперії, розвиток правової регламентації їх трудової діяльності досліджувала О. Нестерцова-Собакар. Питанням витоків і формуванню вищої жіночої освіти в Україні, в тому числі юридичної, присвятили свої праці В. Добровольська, О. Драч, Л. Міхневич, О. Мельник. Водночас, відмітимо недостатнє вивчення проблеми внеску А. Коні та інших відомих правознавців Російської імперії у ви-

рішення жіночого питання у зазначений період. Це й обумовило вибір теми дослідження.

Мета дослідження – на прикладі діяльності А. Коні та інших правознавців висвітлити боротьбу за юридичні права жінок, у тому числі за роботу в установах адвокатури в Російській імперії другої половини XIX – на початку XX ст.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс наративних історичних джерел і матеріали періодики. Особливо цінними для вивчення проблеми стали спогади і промови А. Коні. Із початком модернізаційних реформ Олександра II, коли суспільство отримало нові потужні додаткові імпульси, пов'язані з набуттям мільйонами закріпачених громадян особистої свободи, швидким економічним підйомом у сфері промисловості, що призвело до залучення величезного людського потенціалу, в тому числі і жінок, в активну виробничу і соціально-політичну діяльність, на сторінках періодики почало активно обговорюватися жіноче питання. Статті провідних науковців і відомих юристів Російської імперії, надруковані на шпальтах газет «Право», «Вестник права», «Вести Советов присяжных поверенных» допомогли визначити основні питання активної дискусії про правове становище жінок, яка велася поміж ними і державними діячами наприкінці XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено два найважливіших наукові підходи – модернізаційний і гендерної історії, які дозволили в повній мірі висвітлити поставлену проблему. Жіноче питання в російському та українському суспільстві виникло в рамках процесів модернізації, що відбувалися в Російській імперії з другої половини XIX ст., і стало одним із факторів соціального прогресу. Саме з початком реформ Олександра II змінилося ставлення до жінки взагалі. У Російській імперії почався довгий і болісний процес емансипації. Із жіночого середовища, особливо з числа дворянок, вийшло чимало рішучих, відважних жінок, які відкрито розривали зі своїм оточенням, родиною, традиційним укладом, заперечували необхідність шлюбу, сім'ї, активно брали участь у громадській, науковій та революційній діяльності. Набагато серйознішою проблемою для жінки було бажання вчитися і займатися суспільно корисними професіями.

Виділяючи гендерний підхід у розкритті поставленого питання, зауважимо, що досліджуючи період другої половини XIX – початку XX ст. ми ще не можемо вести мову про гендерну історію в сучасному її розумінні, тобто як про підхід, який включає в себе історію жінок, історію чоловіків, історію квір-спільнот та історію сексуальної культури. У даному випадку варто виділи-

ти лише окрему складову цього підходу – першу хвилю фемінізму XIX ст., який увійшов у науку під назвою «фемінізму рівності». Він ставив питання про рівний доступ жінок до праці та освіти, високу зарплату і професійну самореалізацію (Пушкарева, Н., 2014, сс. 287–289).

Зазначимо, що із другої половини XIX ст. і упродовж всього періоду імперської історіографії на шпальтах періодики широко використовувалося поняття «емансипація», що означало зрівняння жінок у правах з чоловіками, звільнення від залежності, пригноблення, від забобонів. Відома російська письменниця, історик і педагог, одна із перших феміністок в Російській імперії К. Щепкина так пояснювала прагнення жінок до емансипації: «Підганяла їх матеріальна скрута, нестерпний сімейний гніт, від якого позбудешся, якщо станеш на свої ноги, потреба в освіті та розумовому розвитку» (Рушанина, Н., 1999, сс. 77, 82).

Виклад основного матеріалу. З початку XIX ст. жіноче питання в Російській імперії було складною соціальною проблемою, яка охопила економічні, політичні, правові, етнічні, психологічні сторони емансипації жінок. Захисники їх прав та інтересів почали привертати увагу суспільства та держави до різноманітних проявів жіночої нерівноправності. Державна ж політика стосовно жінок в імперський період змінювалася залежно від пануючого догматичного розуміння місця жінки в суспільстві, від змін у типі соціально-економічних відносин, від характеру політичного режиму та від активності самих жінок.

У XIX – на початку XX ст. в Російській імперії переважно панувала консервативно-патріархальна концепція, в рамках якої жінки займали підлегле становище. Ця концепція була основою законодавства, підтримувалася вищими органами державної влади, а також значною частиною населення країни. Її теоретичною і моральною опорою було християнське вчення, згідно з яким дружина створена після чоловіка – створена для чоловіка «подібною йому». У консервативному науковому та громадському середовищі у цей період з'являлися теорії про природні передумови неповноцінності жінок, у відповідності з якими заявлялося, що жінки фізично є слабшими за чоловіків і менш розумними, що передбачало обмеження їх у правах (Давыдова, А., 2015, сс. 2–3).

Представники ж прогресивно налаштованої інтелігенції активно обговорювали проблему необхідності розкріпачення жінок і звільнення їх з-під гніту патріархального сімейного укладу. Констатуючи відсутність у жінок політичних прав, обмежені можливості в отриманні освіти та застосуванні отриманих ними знань у професійній сфері, юристи від-

значали відсталість російського законодавства від іноземного. Критично оцінюючи статті Зводу законів Російської імперії, що визначали спадкові права жінок, їх положення в сім'ї і шлюбі, вони висували вимоги підготовки нового цивільного положення, яке більше б відповідало умовам капіталістичного розвитку країни (Ворошилова, С., 2011, с. 30).

Одним із перших правознавців, який окреслив жіноче питання і почав боротися за розширення прав жінок в Російській імперії був Анатолій Федорович Коні. Послідовно, у процесі діяльності, ним було виділено три головних питання, два з яких він, будучи членом Державної Ради, намагався вирішити на державному рівні: по-перше, ставлення до жінки взагалі і зокрема до обвинуваченої та підсудної; по-друге, розширення особистих і майнових прав жінок; по-третє, відкриття жінці доступу до вищої юридичної освіти і надання можливості її застосування до всіх галузей практичного життя. Діяльність А. Коні знайшла підтримку у цих питаннях серед відомих юристів і адвокатів І. Фойницького, Д. Стасова, В. Спасовича, І. Гессена, В. Набокова та ін.

На першому місці для А. Коні завжди стояли духовні якості жінки, які, на його думку, нічим не відрізнялися від чоловічих. На підтвердження цього він часто посилався на авторитет Ф. Достоєвського і повторював за ним слова з книги Буття: «І сотворив Бог людину за образом Своїм, чоловіком і жінкою сотворив її». Поряд з визнанням за жінкою всіх прав на рівність з чоловіком, А. Коні зумів зберегти у своєму відношенні до неї лицарські почуття. Хто б вона не була – світська дама, гувернантка, авантюристка, або черниця, для нього вона залишалася перш за все жінкою. І навіть, якщо жінка виступала в суді як обвинувачена або підсудна, він ставився до неї з повагою і просив інших учасників-чоловіків судових процесів проявляти стриманість у своїх висловлюваннях і не забувати, що вони говорять про жінку (Рабинович, А., 1915, с. 518).

Провівши чимало судових процесів за участю жінок, А. Коні розумів, що почуття дружини і матері часто робили з них невільних співучасниць злочинів чоловіків. І зачитуючи остаточний вирок суду, його промови часто закінчувалися так, неначе він був їх захисником, а не прокурором. Так, у промові по справі про вбивство колишнього вчителя Пилипа Штрама його племінником Олександром (1873 р.), А. Коні зауважував присяжним, що мати вбивці, обвинувачена в його приховуванні, заслуговує поблагливі. «Мимовільний свідок злочинця, забита злиднями і життям, вона стала покривати сина, бо не могла знайти в собі сили викрити його. Тремтячі і безсилі руки матері змушені були

приховувати сліди його злочину, тому що серце матері по праву, даному їй природою, покривало самого злочинця» (Кони, А., 1967, т. 3, сс. 158–173).

Ігуменя Владично-Покровського монастиря в м. Серпухові Митрофанія, що обвинувачувалася в 1873 р. за шахрайське привласнення грошей і речей пані Мединцевої, підробці заповіту купця Солодовникова і векселів Лебедева на суму 22 тис. руб., на попередньому слідстві якої Анатолій Федорович виступав прокурором, зазначала, що він ставився до неї, як «людина з серцем»: «Він не дивився на мене, як на засуджену, а дивився, як на обвинувачену, яка може бути виправдана» (Кони, А., 1966, т. 1, сс. 66, 73).

Незвичайна м'якість стосовно жінки не заважала, однак, А. Коні бути об'єктивним в оцінках злочинів, коли цього вимагала справедливість. Особливо суворо він ставився до злочинів, скоєних проти жінок або дітей, зокрема до злочинів проти моральності. Так, у справі дворянки Полешко, яка обвинувачувалася у звідництві і торгівлі дівчатами-підлітками, А. Коні як прокурор висловився за застосування до неї вищої міри покарання, передбаченої законом (Рабинович, А., 1915, сс. 518–519).

Великий резонанс у суспільстві викликала справа Віри Засулич, яка обвинувачувалася у замаху на вбивство Петербурзького градоначальника Ф. Трепова 5 лютого 1878 р. Разом з обвинувачем О. Кесселем і захисником П. Олександровим А. Коні розкрив перед судом усі обставини, які мали пряме відношення до справи (Кони, А., 1966, т. 2, сс. 124–156). Заключне слово, з яким він як голова суду звернувся до присяжних у цьому процесі, накликали на нього нарікання і довго відгукувалися на його кар'єрі: «Обговорюючи підстави для поблажливості, ви пригадаєте розкриті перед вами життя Засулич. Можливо її скорботна, зневірена молодість пояснить вам ту гіркоту, яка накопичилася в ній і зробила її менш спокійною, більш вразливою і більш болючою по відношенню до навколишнього життя, і ви знайдете підстави для поблажливості» (Кони, А., 1966, т. 2, с. 168). Коли присяжні виправдали жінку, винним виявився А. Коні: з криміналіста його перетворили на цивіліста і відправили, за словами М. Гернета, «в почесне заслання в місія віддалені від улюбленого ним кримінального права» (Арсеньев, А., 1915, сс. 1106–1107; Гернет, М., 1915, с. 1108).

Питання шанобливого відношення до жінки, яке так завзято відстоював А. Коні, наприкінці XIX ст. переросло у серйознішу проблему, пов'язану з розширенням особистих і майнових прав жінок. Яскраву характеристику цій проблемі дав у своїй промові на першому Всеросійському жіночому з'їзді у 1908 р. державний і громадський

діяч, юрист І. Гессен (народився в Одесі, євреї за походженням). «Наше законодавство про жінок, – промовляв він, – перейнято наче середньовічним лицарським поглядом: жінка – це прекрасне створіння, яке не повинно бруднити своїх рук чорною працею, вона повинна сидіти на троні і перед нею потрібно складати гімни. Але здавалося б, якщо так законодавець дивиться на жінку, то йому разом з тим необхідно подбати про те, щоб забезпечити її грошима на прожиття без докладання праці. Позбавляючи її можливості використовувати свої сили на якому б то ні було терені, не можна ж не подумати про те, щоб дати їй можливість існувати при таких умовах. Тим часом, відомо, що жінка поставлена в становище набагато гірше, порівняно з чоловіком; досить нагадати наші спадкові закони: дочка при браті отримує одну чотирнадцяту з нерухомого і одну восьму з рухомого майна». «Таким чином, – далі вів І. Гессен, – законодавець, якщо можна так висловитися, січе жінку в два батога: з одного боку, він заважає їй використовувати свої сили і здібності на терені праці, а, з іншого, позбавляє її засобів на користь чоловіка» (Гессен, І., 1908, сс. 2837–2838).

Питання про розширення особистих і майнових прав жінок на державному рівні почали розглядатися лише в 1912 р. Як член Державної Ради А. Коні брав участь у розгляді декількох законопроектів Державної Думи з цих питань. Визнаючи за жінкою всі дані для того, щоб зайняти в суспільстві рівне з чоловіком становище, він все ж вважав, що «кращим покликанням жінки і найбільш нормальним її становищем є сім'я і шлюб, що лежить в її основі. Але шлюб, на жаль, стає все більше предметом розкоші, часто недоступним з економічних умов життя, часто ризикованим по відношенню до виконання обов'язків щодо майбутніх дітей» (Кони, А., 1967, т. 4, с. 431).

Із необхідністю спеціальної підготовки до самостійного трудового життя А. Коні пов'язував питання про розширення прав жінки-спадкоємиці і підтримував проект про зрівняння спадкових прав дочок з правами синів при розгляді його в Державній Раді в 1912 р. (Рабинович, А., 1915, с. 517). На відміну від ст. 10 проекту закону про рівноправність жінок 1906 р., яка передбачала рівність жінок і чоловіків у спадковому праві, закон «Про розширення прав спадкування за законом особами жіночої статі і права заповіту родових маєтків», підписаний Миколою II 3 червня 1912 р. зрівнював жінок з чоловіками лише при спадкуванні рухомого майна. У спадкуванні земельного майна, частка сестри при браті становила одну сьому частину (Ворошилова, С., 2011, с. 35).

20 березня 1913 р. на засіданні Державної Ради А. Коні знову виступив у ролі захисника прав жінки. Якщо попередні його виступи були викликані ненормальністю положення самотньої жінки, приреченої на боротьбу за шматок хліба, то цей виступ був викликаний безвихідним становищем міжньої жінки, яка не мала права без дозволу чоловіка влаштуватися на роботу або навчатися, навіть у тому випадку, коли спільне життя з чоловіком ставало для неї нестерпним (Рабинович, А., 1915, с. 518). Але це питання Державною Радою вирішено не було, оскільки більшість її членів не вважали за необхідне вирішувати його негайно. Таким чином, можна погодитися з висновком С. Ворошилової, що незважаючи на запевнення уряду про те, що зрівняння чоловіків і жінок у праві спадкування знаходиться в повній відповідності із загальним напрямком правової політики, законодавчих актів, в яких би жінки отримали дійсно рівні з чоловіками права, на початку XX ст. прийнято не було (Ворошилова, С., 2011, с. 41).

Третє питання, окреслене А. Коні, про відкриття жінці доступу до вищої юридичної освіти та надання можливості її застосування у професійній сфері, найбільш активно обговорювалося адвокатами і вченими юристами. Тон дискусії задали петербурзькі та московські адвокати, які обговорювали ці питання на шпальтах юридичних газет і журналів, а також намагалися внести свої законопроекти до Державної Ради. Це в деякій мірі було пов'язано з тим, що вони змогли раніше за всіх утворити окремі корпорації – ради присяжних повірених, що давало адвокатам змогу об'єднуватися для вирішення важливих питань. Так, Санкт-Петербурзька і Московська ради присяжних повірених були утворені в 1866 р. (Ярмак, В., 2014, с. 139). В українських губерніях Російської імперії першою дозволили відкрити в 1874 р. Харківську раду присяжних повірених, другою – Одеську лише в 1905 р. (Вести из Одесского Совета, 1911, с. 2).

Прихильниками розширення прав жінок в юридичній сфері і відповідній трудовій діяльності, крім А. Коні, були адвокати Д. Стасов, В. Спасович, В. Набоков, вчені юристи П. Люблінський, М. Неклюдов, І. Фойницький, В. Случевський, український правознавець, громадський і політичний діяч С. Шелухін. Наприклад, за підтримкою Д. Стасова були відкриті у Санкт-Петербурзі «Товариство жіночої праці» і «Видавнича жіноча артіль» (Легкий, Д., 2005, сс. 20, 22).

Серед юридичних професій жінок найбільше приваблювали адвокатська і нотаріальна діяльність. Це пояснювалося декількома причинами: по-перше, обмежена довгі роки в особистих і майнових правах жінка намагалася якомога біль-

ше розібратися в них і досконало їх знати; по-друге, представники цих соціо професійних груп вважалися інтелігентами «вільних професій» (Ерман, Л., 1963, с. 168), що давало можливість жінці не бути прив'язаною постійно до місця роботи у чітко встановлені години, а й залишати вільний час для себе і сім'ї; по-третє, мати помічницю у своїй роботі були зацікавлені й самі чоловіки, оскільки, на їх думку, жінка могла краще вести діловодство контори, будучи від природи більш уважною і вимогливою до рутинної праці; по-четверте, неомаловажний фактор відігравали високі прибутки адвокатів і нотаріусів. Зокрема, за розрахунком, наведеним Департаментом окладних зборів, розміри середніх річних доходів адвокатів у рублях (за середніми даними по імперії) в губернських містах становили від 2 до 5 тис. руб., в столичних – від 5 до 10 тис., тобто більшість адвокатів отримували річний прибуток на рівні службовців державного апарату (Ерман, Л., 1963, сс. 175–176). Річний прибуток нотаріуса, за даними К. Бахмана, міг становити від 3 до 6 тис. руб. Така обставина навіть приводила до того, що деякі судді, які заробляли 4 тис. руб. на рік, змінювали свою суддівську посаду на посаду нотаріуса (Бахман, К., 1911, с. 30).

За словами однієї з перших жінок-адвокатів Російської імперії К. Флейшиць: «Питання про жіночу адвокатуру представляє інтерес не тільки для жінок, які домагаються визнання за ними права на адвокатську професію. Воно цікавить не тільки суд і адвокатуру, а й суспільство в цілому: як значний етап спільного шляху зрівняння жінки в правах з чоловіком, по-перше, і, по-друге, як такий етап, який віддасть багато нових, невикористаних досі сил на служіння праву» (Флейшиц, Е., 1910, № 2, с. 65).

У намаганні жінок Російської імперії отримати адвокатські посади чітко виділяються два етапи, пов'язані з проведенням судової реформи і наданням жінкам дозволу отримувати вищу юридичну освіту. Згідно із Судовими статутами 1864 р. утворено інститут присяжних повірених, які давали професійну присягу адвокатів і об'єднувалися в корпорації (Судебные уставы, 1867, сс. 78–91). Законом від 25 травня 1874 р. створювався інститут приватних повірених, які займалися адвокатською практикою індивідуально (Крестьянников, Е., 2015, сс. 45–46). Приватний повірений, на відміну від присяжного, мав право виступати тільки в судах, від яких отримував дозвіл на ведення своєї діяльності (Ярмак, В., 2014, с. 138). Однією з причин появи приватних повірених дослідники називають нестачу професійних юристів у період проведення судової реформи, тому початково законодавчих обмежень на право жінки вступати у цей стан не було. Від них вимагалось скласти

іспит з юридичних наук на право займатися адвокатською діяльністю і отримати дозвіл від судових органів, при яких вони мали її здійснювати. Вимоги до отримання жінками вищої юридичної освіти тоді не ставилися.

Першою жінкою приватним повіреним після введення цього інституту в 1874 р. стала Єлизавета Федосіївна Козьміна, уродженка м. В'ятки, яка до того працювала в канцелярії А. Коні при Казанському окружному суді й отримала свідоцтво приватного повіреного в Нижегородському окружному суді та в Московській судовій палаті (Женщина–адвокат, 1911, с. 3; Флейшиц, Е., 1910, № 3, с. 146). Але адвокатом їй довелося пропрацювати не довго. Вже 7 січня 1876 р. імператорським указом за поданням міністра юстиції К. Палена всім жінкам був закритий доступ до адвокатської професії. Свідоцтво, видане Є. Козьміній Нижегородським окружним судом, було відібрано та анульовано.

Серед жінок приватних повірених цього періоду відомими були М. Армаулова, що виступала у Томському губернському суді і пані Кичеева, яка працювала в Іркутську, але їх адвокатська діяльність була перервана у цьому ж 1876 р. (Тимофеев, В., 2002, с. 92). У подальшому спроби жінок надавати правову допомогу населенню припинялися. Зокрема, панянкам А. Євреїновій і Ф. Кауфман, які отримали вищу юридичну освіту за кордоном, не дозволялось займатися юридичною практикою в Російській імперії (Крестьянников, Е., 2015, с. 47).

Циркуляр К. Палена відразу ж викликав дискусії в пресі. Одним із перших на шпальтах газети «Одеський вісник» 6 квітня 1875 р. було опубліковано лист до редакції С. Случевського, який виступив проти жіночої адвокатури, але «вітаючи всякий новий крок на шляху вирішення жіночого питання, все ж таки вважав, що відкриття навчальних кухонь буде мати більше значення, ніж поява в числі адвокатів жінок». А один з авторів статті в газеті «Судовий вісник» 14 травня цього ж року, навпаки, критикував циркуляр і вказував на його протизаконність. При цьому він зазначав, що «заняття правознавством є набагато більше спільним з природою і призначенням жінок, ніж різання жаб і кроликів; вивчення правознавства не забирає у жінок можливості бути доброю дружиною, люблячою матір'ю і господинею в домі» (Казанцев, С., 1985, сс. 72–73).

Обговорення питання про жіночу адвокатуру на законодавчому рівні розпочалося лише в 1897–1898 рр., під час роботи Комісії для перегляду законоположень по судовій частині, яку очолював міністр юстиції М. Муравйов (Женщина–адвокат, 1911, с. 3). Однак прихильники жіночої адвокатури В. Спасович, М. Мясоєдов і О. Боровиковський

виявилися в меншості. Проти позитивного рішення тоді навіть виступив А. Коні (Казанцев, С., 1985, с. 75). Пояснюючи свою позицію, він писав: «У даний час жінка, не будучи допущеною ні до вищих навчальних закладів для вивчення юридичних наук, ні в канцелярії урядових і громадських установ, не має навіть можливості придбати необхідні знання і досвід для отримання звання приватного повіреного». Через декілька років він дав таке пояснення цим словам: «Ми боялися допущення в число приватних повірених юридично неосвічених, практично не підготовлених жінок. Боялися, тому що бажали, щоб у майбутньому жінка набула гідне становище в адвокатурі» (Коні, А., 1967, т. 4, с. 427).

За підрахунками Л. Єрмана, станом на 1897 р. в Російській імперії нараховувалося 8931 чоловіків адвокатів і нотаріусів, жінок не було взагалі. Але серед осіб, які працювали в їх конторах було 299 жінок, які, ймовірно, займали нижчі канцелярські посади (Ерман, Л., 1963, с. 166).

Отже, перший етап становлення жіночої адвокатури був пов'язаний із намаганням жінок працювати приватними повіреними. Але, в результаті, перемогли противники цього питання, і воно відклалося знову на декілька років.

Другий етап розвитку жіночої адвокатури розпочався в 1908 р. і був пов'язаний з намаганням жінок потрапити до складу присяжних повірених. На той час деякі жінки вже отримали вищу юридичну освіту за кордоном, і в цьому ж році Московська рада присяжних повірених зарахувала до складу помічників трьох із них – М. Гіршман, Л. Бубнову і Я. Підгурську (Флейшиц, Е., 1910, № 3, с. 145–146). Але якщо Рада проявила ліберальне ставлення, допустивши їх до роботи, то судова влада була категоричною – Московська судова палата скасувала постанови Ради (Женщина–адвокат, 1911, с. 3).

Приводом повернутися до обговорення жіночої адвокатури стало визнання 13 листопада 1909 р. Сенатом протизаконним допущення в якості захисника у кримінальній справі в Санкт-Петербурзькому окружному суді Катерини Абрамівни Флейшиць, в майбутньому видатного юриста, яка стала першою в СРСР жінкою – доктором юридичних наук (Хроника, 1909, с. 2792). Відзначимо, що К. Флейшиць народилася в Україні, в м. Кременчук Полтавської губернії, в сім'ї юриста. Закінчивши жіночу гімназію, вона продовжила свою освіту у Франції. У 1907 р. Катерина Абрамівна закінчила юридичний факультет Паризького університету (Сорбони), в 1909 р. – юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, отримавши диплом першого ступеня. У цьому ж році вона стала помічником присяжного повіреного округу Санкт-Петербурзької судової палати. Однак, у по-

дальшому історія її кар'єри на даному терені зіткнулася з нездоланими труднощами. 5 листопада 1909 р. перший же її судовий процес зазнав невдачі. Причому невдача полягала не в програві справи, а в тому, що іншою стороною – прокурором – був заявлений протест щодо участі в процесі жінки в якості адвоката. І хоча суд визнав можливим участь жінки-адвоката в процесі, прокурор покинув зал судового засідання, відмовившись від виступу.

Із цього приводу міністр юстиції І. Щегловитов звернувся із запитом до Сенату для роз'яснення цієї ситуації. Сенат так само, як і міністр, не схвалював участі в суді жінок-адвокатів. Але в той же час явних перешкод такої участі в законодавстві знайдено не було. Однак після проведеного ретельного аналізу Судових статутів 1864 р. відповідні для відмови положення Сенатом все ж були знайдені: «Присяжний повірений, виступаючи перед судом, повинен мати на лацкані фрак значок університету, в якому він отримав диплом». Але оскільки жінки фрак носити не могли, з цього виходило, що вони не могли також носити і значок на лацкані. Відповідно, було зроблено висновок, що і виступати в суді у якості присяжних повірених вони також не мають права. Саме із цієї абсурдної причини К. Флейшиць з адвокатури була виключена. Вона стала займатися літературною працею і викладацькою діяльністю (Адвокатская этика, 2015, сс. 96–99).

Така сама доля спіткала й інших жінок, які намагалися потрапити до складу присяжних повірених. Так, у 1909 р. Казанська рада присяжних повірених прийняла на посаду помічників присяжних повірених панянок Богородицьку, Вегер та Ілговську (Женщина-адвокат, 1911, с. 3), у Києві на роботу було зараховано Л. Гінцбург (Хроника, 1909, с. 2792). 1910 р. О. Ярошевську прийняла на цю ж посаду Одеська рада присяжних повірених (Ответ на «женский вопрос», 1911, с. 4). Але повністю всі рішення цих рад були скасовані судовими палатами, а жінок виключено з адвокатури. Із цього приводу газета «Вісті Рад присяжних повірених» м. Одеса у 1911 р. писала: «Незважаючи на негативні рішення законодавця і судової влади, наші колеги в окремих Радах подають товариську руку своїм потенційним колегам-жінкам і, якщо так піде, то представники прекрасної половини, почнуть займати не тільки адвокатську, але й прокурорську трибуну. А там і самі суддівські місця...» (Женщина-адвокат, 1911, с. 3).

Випадок, який відбувся з К. Флейшиць, довго обговорювався в суспільстві, на шпальтах періодики, в Державній Думі та Державній Раді. Першими на її захист стали юристи В. Набоков, С. Шелухін, П. Люблінський, які у своїх статтях в газеті «Право»

дотримувалися думки, що в законі не було загальної заборони жінкам бути присяжними і приватними повіреними, і доводили правомірність допуску суду їх в якості кримінального захисника нарівні з чоловіками (Набоков, В., 1909, сс. 2473–2481; Шелухин, С., 1909, сс. 2761–2769; Люблинский, П., 1915, сс. 1529–1547). Але ці питання вже 13 листопада 1909 р. були розглянуті Сенатом, який визнав, що суд не мав права допускати жінку до кримінального захисту (Набоков, В., 1909, сс. 2476, 2481).

У боротьбі за свої юридичні права жінки утворили Спілку юристок та увійшли самостійним відділом до Російської Ліги рівноправності жінок Санкт-Петербурга і Москви. Проведені у 1908 і 1912 рр. перші два жіночі з'їзди у прийнятих резолюціях вимагали надати право жінкам, що здобули вищу юридичну освіту, на загальних підставах вступати до стану присяжних і приватних повірених, а також обіймати судові посади. На захист цих доводів говорило й те, що станом на 1912 р. в Російській імперії вже було 269 жінок-юристів, у тому числі таких, що мали університетські дипломи – 146 (Негода, Є., 2014, сс. 66–67). Але при цьому міністр юстиції І. Щегловитов не бажав допускати їх до юридичної практики. Вони не мали права бути адвокатами, нотаріусами, судьями, а відшукати іншу гідну роботу за спеціальністю було досить складно (Міхневич, Л., 2015, с. 82; Нестерцова-Собакарь, О., 2003, с. 130).

Протистояння прихильників і противників допуску жінок до адвокатської професії перейшло 23–24 січня 1913 р. до обговорення в Державній Раді законопроекту «Про допущення осіб жіночої статі в число присяжних повірених». Доповідачем був О. Шебеко, який підтримав цей законопроект. Однак його пропозиція викликала заперечення І. Щегловитова, який сказав: «Рівноправність – сама по собі прекрасний заклик, але тільки не там, де природа встановила природні перешкоди» (Кони, А., 1967, т. 4, сс. 506–507).

Виступаючи на захист законопроекту, А. Коні вважав необґрунтованими заперечення проти допущення жінок до адвокатури з посиланням на особливі фізичні і духовні якості жіночої природи (Тимофеев, В., 2002, сс. 94–95). Крім того, він відзначав, що жінка внесе підвищення моралі в адвокатуру: «вона не буде сидіти в трактирі і тут же писати напівграмотні прохання за чаркою горілки». Пропозиції були найрізноманітніші, говорили навіть про дозвіл виступати в суді в якості адвоката лише з дозволу чоловіка. А. Коні заперечував, наводив аргументи, що жінкам необхідно самим заробляти на життя (Шафорост, Г., 2003, с. 55). Поряд із ним на захист законопроекту висловився ряд осіб, які вказували на те, що до цього часу багато жінок

вже отримали вищу юридичну освіту. Закон 11 листопада 1911 р. відкрив їм доступ до вищих вчених ступенів, і не було ніякої підстави забороняти їм працювати за фахом (Рабинович, А., 1915, с. 517).

Противники законопроекту вдавалися часом до дуже курйозних доводів. Так, член Державної Ради протоієрей Т. Буткевич, обгрунтовуючи неприпустимість рівноправності жінок і чоловіків, сказав: «Навіть у своєму способі створення Бог показав розходження природи чоловічої і жіночої» (Кони, А., 1967, т. 4, сс. 506–507). Дійшли навіть до того, що заявляли, ніби жінки-адвокати матимуть небезпечний вплив на суддів і присяжних (адже це були чоловіки), будуть кокетувати, зачаровувати і вселяти на них впливати, щоб вирішити справу в своїх інтересах (Шафорост, Г., 2003, с. 54).

Такі анекдотичні заперечення були висловлені проти допущення жінок до адвокатури. Однак, незважаючи на те, що в Державній Думі за прийняття законопроекту було подано більшість голосів, а при обговоренні законопроекту в Державній Раді більшість виступаючих висловилися за його схвалення, голосування показало інші результати. Зі 150 осіб за відхилення законопроекту висловилися 84 члени Державної Ради, проти відхилення – 66 (Кони, А., 1967, т. 4, сс. 506–507). Таким чином, і на цей раз жінкам Російської імперії не вдалося домогтися допущення їх в адвокатську корпорацію.

Варто відзначити, що подібні проблеми, які відбувалися в жіночій адвокатурі в Російській імперії, довелося випробувати на собі й жінкам Західної Європи і Сполучених Штатів Америки. Так само їм доводилося спочатку відстоювати можливість юридичної освіти для жінок, так само брали в своє середовище жінок-юристів корпоративні установи адвокатів, потім скасовували рішення цих установ судові органи, і так само підтримували жінок-адвокатів одні й гаряче протестували інші (Флейшиц, Е., 1910, № 2, с. 69).

Першими змогли добитися права на адвокатську діяльність жінки Сполучених Штатів Америки, яких з другої половини 1870-х рр. суди почали допускати до адвокатури. У 1897 р. в США вже було 275 жінок-адвокатів, із яких 13 мали право вести справи при вищому суді штатів. У країнах Європи це питання було вирішено пізніше. Так, в Ірландії жінки були допущені до заняття адвокатурою з 1889 р., у Швейцарії і Франції – з 1890 р. (до речі, першою жінкою-адвокатом у Франції стала мадемуазель Петі – українка за походженням, дочка київського цукрозаводчика Г. Болоховського (Женщина-адвокат, 1911, с. 3), у Румунії – з 1891 р., у Фінляндії – з 1895 р., у Швеції – з 1897 р. Не визнавали тільки до початку XX ст. жінок-адвокатів Бельгія, Італія, Німеччина та Австрія. З інших дер-

жав у 1908 р. визнали за жінкою право бути адвокатами Індія, Канада, Мексика, Чилі і Японія (Флейшиц, Е., 1910, № 2, с. 70–73). У Російській імперії до 1917 р. це питання вирішено не було.

Питання про заняття жінками юридичних посад, зокрема адвокатів і нотаріусів, особливо гостро постало в період Першої світової війни. Незважаючи на перешкоди, жінки-юристи до того часу вже змогли довести свою працездатність. За відомостями А. Рабинович, їх почали залучати до роботи в громадських організаціях, в юридичних консультаціях для учасників війни. Юридичний відділ Союзу міст у Петрограді запросив жінок-юристів на службу в летючих загонах, що відправлялися на фронт. У квітні 1915 р. на з'їзді юристів у Петрограді було ухвалено резолюцію про бажаність допущення жінок до адвокатури (Рабинович, А., 1915, с. 518).

Наступного року до боротьби за права жінок займати юридичні посади приєдналися нотаріуси. На шпальтах газети «Вісник права» з цього питання висловились Ф. Штраних, І. Вольман і М. Трамбицький. Вони зазначали, що в роки війни положення нотаріусів сильно похитнулося, угоди про нерухомість практично припинилися і більшості нотаріусів довелося скоротити штати своїх контор до мінімуму (Трамбицький, Н., 1916, с. 40; Штраних, Ф., 1916, сс. 265–266). Крім того, багатьох нотаріусів-чоловіків було призвано до лав діючої армії, у результаті чого багато нотаріальних контор закрилися. Але з урахуванням того, що у деяких конторах помічниками нотаріуса працювали жінки, нотаріуси поставили перед урядом питання про дозвіл займати ними посади нотаріусів. До того ж, війна привела до збільшення прав жінок, які вже могли за законом займати штатні посади у державній службі до IX класу цивільного чину у цілому ряді відомств (Вольман, И., 1916, с. 1217–1218). Але уряд на ці вимоги нотаріусів навіть не звернув уваги.

Лише 8 лютого 1917 р. було затверджено положення Ради Міністрів про допущення осіб жіночої статі до заняття і тимчасовому виконанню деяких посад у відомстві Міністерства юстиції (Журнал Министерства юстиции, 1917, с. 51). А в березні цього ж року міністр юстиції Тимчасового уряду колишній адвокат О. Керенський дозволив зарахувати до стану присяжних повірених жінок-юристів, оскільки, за його словами, «колишня практика щодо них була глибоко несправедливою» (Журнал Министерства юстиции, 1917, с. 77). Таким чином, Тимчасовий уряд скасував статеву нерівність у цьому питанні і дозволив жінкам займатися адвокатською практикою. Дія цього положення розповсюджувалася й на території українських гу-

берній. Водночас, Українська Центральна Рада, реформуючи судову систему, залишила присяжну адвокатуру без змін. Але питання гендерної рівності було закріплено у розділі II «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» від 29 квітня 1918 р., в якому зафіксовано: «Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 років. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає». Такого конституційного положення на той час не мала жодна країна світу (Черняхівська, В., 2016). Але це питання є темою подальших наукових розробок.

Обговорення. Перспективним видається дослідження гендерних аспектів зайнятості жінок і чоловіків в юридичній професії на території України в роки національно-визвольних змагань і в радянський період.

Висновки. Таким чином, накреслені А. Коні питання розширення особистих і майнових прав

жінок, а також відкриття їм доступу до отримання вищої юридичної освіти і надання можливості її застосування на практиці, знайшли прихильників серед відомих науковців, юристів, адвокатів, нотаріусів. Незважаючи на те, що законодавство Російської імперії в цілому носило дискримінаційний характер за професійною і статевою ознакою, саме суспільство вже дозріло до розуміння принципу рівності та ролі особистості жінок і чоловіків у суспільних справах та зрівнянні їх у деяких професіях. Хоча боротьба юристів за права жінок в умовах самодержавства наприкінці XIX – на початку XX ст. являла собою поодинокі паростки, практично не виходила за межі обговорення жіночого питання в пресі і не принесла бажаних результатів, правознавці зробили вагомий внесок в її подальший розвиток, показавши імперській владі протидію зі свого боку і наполегливість у вирішенні поставлених питань, а суспільству – необхідність змін у правовому становищі жінки.

Бібліографічні посилання

Аминов, И. И., 2015. *Адвокатская этика: учебник для студентов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Правоохранительная деятельность»*. Москва: ЮНИТИ-ДАНА.

Арсеньев, А., 1915. А. Ф. Коні. 1865–1915. *Вестник права*. № 40, сс. 1105–1108.

Бахман, К. О., 1911. *Служебное и материальное положение нотариусов. (По поводу проекта новой редакции Положения о нотариальной части)*. Издание группы нотариусов. Либава.

Вести из Одесского Совета, 1911. *Вести Советов присяжных поверенных*. № 3, с. 2.

Вольман, И. С., 1916. Могут ли женщины временно замещать нотариусов. *Вестник права*. № 50, сс. 1217–1218.

Ворошилова, С. В., 2011. *Правовое положение женщин в России в XIX – начале XX вв.*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов.

Высочайше утвержденное 8 февраля 1917 г. положение Совета Министров о допущении лиц женского пола к занятию и временному исправлению некоторых должностей по ведомству Министерства юстиции, 1917. *Журнал Министерства юстиции*. № 2–3, с. 51.

Гернет, М., 1915. Полвека работы А. Ф. Коні. *Вестник права*. № 40, сс. 1108–1112.

Гессен, И. В., 1908. Влияние законодательства на положение женщин. *Право*. № 51, сс. 2833–2840.

Давыдова, А. Д., 2015. Неравноправное положение женщин в Российской империи. *История и археология: материалы III Международной научной конференции*. Санкт-Петербург: Свое издательство, сс. 1–3.

Ерман, Л. К., 1963. Состав интеллигенции в России в конце XIX и начале XX в. *История СССР*. № 1, сс. 161–177.

Женщина-адвокат?, 1911. *Вести Советов присяжных поверенных*. № 3, с. 3.

Казанцев, С. М., 1985. Русская адвокатура и женщины. *Правоведение*. № 6, сс. 72–77.

Коні, А. Ф., 1967. О допущении женщин в адвокатуру. *Коні, А. Ф. Собрание сочинений в восьми томах*, т. 4. Москва: Юридическая литература, сс. 426–442.

Коні, А. Ф., 1966. *Собрание сочинений в восьми томах, т. 1: Из записок судебного деятеля*. Москва: Юридическая литература.

Коні, А. Ф., 1966. *Собрание сочинений в восьми томах, т. 2: Воспоминания о деле Веры Засулич*. Москва: Юридическая литература.

Коні, А. Ф., 1967. *Собрание сочинений в восьми томах, т. 3: Судебные речи*. Москва: Юридическая литература.

Коні, А. Ф., *Собрание сочинений в восьми томах*, т. 4. Москва: Юридическая литература.

Крестьянников, Е. А., 2015. Феминизация адвокатуры и законодательство Российской империи. *Адвокатская практика*. № 6, сс. 44–49.

Легкий, Д. М., 2005. *Адвокатура в общественной жизни Российской империи (по материалам деятельности Д. В. Стасова)*: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Саратов.

Люблинский, П. И., 1915. Борьба с женской адвокатурой и уроки законности. *Право*. № 21, сс. 1529–1547.

Міхневич, Л., 2015. Витоки вищої жіночої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична Україна*. № 7–8, сс. 78–85.

Набоков, В. Д., 1909. Может ли женщина вести защиту перед уголовным судом? *Право*. № 46, сс. 2473–2481.

Негода, Є. М., 2014. Жінки в адвокатурі України. *Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали III Міжнародної наукової конференції*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», сс. 65–67.

Нестерцова-Собакар, О., 2003. Розвиток державно-правового стану юридичної освіти жінок та юридичної практики в Україні. *Право України*. № 6, сс. 129–131.

Ответ на «женский вопрос», 1911. *Вести Советов присяжных поверенных*. № 4, с. 4.

Пушкарева, Н. Л., 2014. Гендерная история. *Теория и методология истории: учебник для вузов*. Волгоград: Учитель, сс. 287–311.

Рабинович, А., 1915. Кони, как защитник интересов женщины. *Вестник права*. № 22, сс. 517–519.

Рушанина, Н. П., 1999. Женский вопрос в России и основные подходы к его изучению в дореволюционный период. *Вестник Челябинского университета*. № 2, сс. 77–87.

Сообщения, 1917. *Журнал Министерства юстиции*. № 2–3, с. 77.

Судебные уставы. 20 ноября 1864 года. С изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные государственною канцеляриею, 1867, *часть третья: Учреждение судебных установлений*. Санкт-Петербург.

Тимофеев, В. В., 2002. Проблемы женской адвокатуры в России в конце XIX – начале XX веков. *Марийский юридический вестник*, вып. 2, сс. 91–97.

Трамбицкий, Н., 1916. К нотариусам–беженцам. *Вестник права*. № 2, с. 40.

Флейшиц, Е. О., 1910. О женской адвокатуре. *Право*. № 2, сс. 65–73.

Флейшиц, Е. О., 1910. О женской адвокатуре. *Право*. № 3, сс. 143–151.

Хроника, 1909. *Право*. № 50, сс. 2761–2769.

Черняхівська, В. В., 2016. Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*. № 10. Доступно: <<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>> (дата звернення: 27.07.2019).

Шафорост, Г. М., 2003. А. Ф. Кони о женщинах в адвокатуре. *Конивские чтения: Материалы научно-практической конференции*. Владивосток: Изд-во ВГУЭС, сс. 53–56.

Шелухин, С., 1909. Имеют ли женщины право выступать в суде в качестве защитников? *Право*. № 50, сс. 2761–2769.

Штраних, Ф., 1916. Эхо войны на нотариальной деятельности. *Вестник права*. № 10, сс. 265–266.

Ярмак, В. В., 2014. Діяльність повірених міста Одеси за часів Російської імперії (1864–1917). *Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали III Міжнародної наукової конференції*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», сс. 138–139.

References

Aminov, I. I., 2015. *Advokatskaya etika*. Moscow: YUNITI–DANA (in Russian).

Arsen'yev, A., 1915. A. F. Koni. 1865–1915. *Vestnik prava*, no. 40, pp. 1105–1108 (in Russian).

Bakhman, K. O., 1911. *Sluzhebnoye i material'noye polozheniye notariusov. (Po povodu proyekta novoy redaksitsii Polozheniya o notarial'noy chasti)*. Izdaniye gruppy notariusov. Libava (in Russian).

Vesti iz Odesskogo Soveta, 1911. *Vesti Sovetov prisyazhnykh poverennykh*, no. 3, p. 2 (in Russian).

Vol'man, I. p., 1916. Mogut li zhenshchiny vremenno zameshchat' notariusov. *Vestnik prava*, issue 50, pp. 1217–1218 (in Russian).

Voroshilova, p. V., 2011. *Pravovoye polozheniye zhenshchin v Rossii v XIX – nachale XX vv.* Abstract of D. Sc. dissertation. Saratov (in Russian).

Vysochayshe utverzhdennoye 8 fevralya 1917 g. polozheniye Soveta Ministrov o dopushchenii lits zhenskogo pola k zanyatiyu i vremennomu ispravleniyu nekotorykh dolzhnostey po vedomstvu Ministerstva yustitsii, 1917. *Zhurnal Ministerstva yustitsii*, no. 2–3, p. 51 (in Russian).

Gernet, M., 1915. Polveka raboty A. F. Koni. *Vestnik prava*, no. 40, pp. 1108–1112 (in Russian).

Gessen, I. V., 1908. Vliyaniye zakonodatel'stva na polozheniye zhenshchin. *Pravo*, no. 51, pp. 2833–2840 (in Russian).

Davydova, A. D., 2015. Neravnopravnoye polozheniye zhenshchin v Rossiyskoy imperii. *Istoriya i arkhologiya*:

materialy III Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. St. Petersburg: Svoye izdatel'stvo, pp. 1–3 (in Russian).

Yerman, L. K., 1963. Sostav intelligentsii v Rossii v kontse XIX i nachale XX v. *Istoriya SSSR*, no. 1, pp. 161–177 (in Russian).

Zhenshchina-advokat?, 1911. *Vesti Sovetov prisyazhnykh poverennykh*, no. 3, p. 3 (in Russian).

Kazantsev, p. M., 1985. Russkaya advokatura i zhenshchiny. *Pravovedeniye*, no. 6, pp. 72–77 (in Russian).

Koni, A. F., 1967. O dopushchenii zhenshchin v advokaturu. *Koni, A. F. Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*, t. 4. Moscow: Yuridicheskaya literatura, pp. 426–442 (in Russian).

Koni, A. F., 1966. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol. 1 (in Russian).

Koni, A. F., 1966. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol 2 (in Russian).

Koni, A. F., 1967. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol. 3 (in Russian).

Koni, A. F., 1967. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol 4 (in Russian).

Krest'yannikov, Ye. A., 2015. Feminizatsiya advokatury i zakonodatel'stvo Rossiyskoy imperii. *Advokatskaya praktika*, no. 6, pp. 44–49 (in Russian).

Legkiy, D. M., 2005. *Advokatura v obshchestvennoy zhizni Rossiyskoy imperii (po materialam deyatel'nosti D. V. Stasova)*. Abstract of D. Sc. dissertation. Saratov (in Russian).

Lyublinskiy, P. I., 1915. Bor'ba s zhenskoy advokaturoy i uroki zakonnosti. *Pravo*, no. 21, pp. 1529–1547 (in Russian).

Mikhnevych, L., 2015. Vytoky vyshchoyi zhinochoyi osvity v Ukrayini (kinets' XIX – pochatok KHKH st.). *Yurydychna Ukrayina*, no. 7–8, pp. 78–85 (in Ukrainian).

Nabokov, V. D., 1909. Mozhet li zhenshchina vesti zashchitu pered ugolovnym sudom? *Pravo*, no. 46, pp. 2473–2481 (in Russian).

Nehoda, YE. M., 2014. Zhinky v advokaturi Ukrayiny. *Advokatura: mynule ta suchasnist': materialy III Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*. Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», pp. 65–67 (in Russian).

Nestertsova-Sobakar, O., 2003. Rozvytok derzhavno-pravovoho stanu yurydychnoyi osvity zhinok ta yurydychnoyi praktyky v Ukrayini. *Pravo Ukrayiny*, no. 6, pp. 129–131 (in Ukrainian).

Otvet na «zhenskiy vopros», 1911. *Vesti Sovetov prisyazhnykh poverennykh*, no. 4, p. 4 (in Russian).

Pushkareva, N. L., 2014. Gendernaya istoriya. *Teoriya i metodologiya istorii: uchebnik dlya vuzov*. Volgograd: Uchitel', pp. 287–311 (in Russian).

Rabinovich, A., 1915. Koni, kak zashchitnik interesov zhenshchiny. *Vestnik prava*, no. 22, pp. 517–519 (in Russian).

Rushanina, N. P., 1999. Zhenskiy vopros v Rossii i osnovnyye podkhody k yego izucheniyu v dorevolutsionnyy period. *Vestnik Chelyabinskogo universiteta*, no. 2, pp. 77–87 (in Russian).

Soobshcheniya, 1917. *Zhurnal Ministerstva yustitsii*, no. 2–3, p. 77 (in Russian).

Sudebnyye ustavy. 20 noyabrya 1864 goda. S izlozheniyem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany, izdannyye gosudarstvennoyu kantselyariye, 1867, chast' tret'ya: *Uchrezhdeniye sudebnykh ustanovleniy*. St. Petersburg (in Russian).

Timofeyev, V. V., 2002. Problemy zhenskoy advokatury v Rossii v kontse XIX – nachale XX vekov. *Mariyskiy yuridicheskiy vestnik*, vyp. 2, pp. 91–97 (in Russian).

Trambitskiy, N., 1916. K notariusam-bezhentsam. *Vestnik prava*, no. 2, p. 40 (in Russian).

Fleyshits, Ye. O., 1910. O zhenskoy advokature. *Pravo*, no. 2, pp. 65–73; no. 3, pp. 143–151 (in Russian).

Khronika, 1909. *Pravo*, no. 50, pp. 2761–2769 (in Russian).

Chernyakhivs'ka, V. V., 2016. Istorychnyy dosvid stanovlennya ukrayins'koy modeli henderneho parytetu. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok: elektronnyy zhurnal*, no. 10. Available at: <<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>> (Accessed: 27.07.2019) (in Ukrainian).

Shaforost, G. M., 2003. A. F. Koni o zhenshchinakh v advokature. *Konivskiye chteniya: Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Vladivostok: VGUES, pp. 53–56 (in Russian).

Shelukhin, p., 1909. Imeyut li zhenshchiny pravo vystupat' v sude v kachestve zashchitnikov? *Pravo*, no. 50, pp. 2761–2769 (in Russian).

Shtranikh, F., 1916. Ekho voyny na notarial'noy deyatel'nosti. *Vestnik prava*, no. 10, pp. 265–266 (in Russian).

Yarmak, V. V., 2014. Diyal'nist' povirenykh mista Odesy za chasiv Rosiys'koy imperiyi (1864–1917). *Advokatura: mynule ta suchasnist': materialy III Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*. Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», pp. 138–139 (in Ukrainian).